

Zapotrzebowanie na profilaktykę w środowisku uczniów o specjalnych potrzebach edukacyjnych

Piotr Plichta
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Pedagogiki

Panel ekspercki online z dnia 10 listopada 2017 roku

W ramach projektu realizowanego przez Fundację „Masz Szansę” jako zadanie publiczne na zlecenie Ministerstwa Edukacji Narodowej.
Umowa nr MEN/2016/DWKI/1175 SYSTEM ODDZIAŁYWAŃ PROFILAKTYCZNYCH W POLSCE - stan i rekomendacje dla zwiększenia skuteczności i efektywności planowania i realizowania działań profilaktycznych w mikro i makro skali.

Tzw. specjalne potrzeby edukacyjne (SPE)

- Dlaczego „tzw.”? Termin „SPE” nie ma formalnego umiejscowienia (np. w prawie oświatowym jest mowa o indywidualnych potrzebach rozwojowych i edukacyjnych);
- „Kalka” językowa (*Special Educational Needs* - SEN);
- Przede wszystkim – o jakich tzw. specjalnych potrzebach edukacyjnych (SPE) mówimy?
- Istnieje ryzyko traktowania tej grupy jako jednorodnej – w rzeczywistości jest niezwykle zróżnicowana;
- m.in. zalicza się do niej niedostosowanie społeczne, trudności w nauce, spektrum autyzmu, niepełnosprawność intelektualną, wybitne zdolności etc.

Potrzeby – czy zawsze specjalne?

- Istnieje jeszcze jedno ryzyko związane z uproszczonym używaniem i rozumieniem terminu: „Specjalne potrzeby edukacyjne”;
- Niektórzy skracają go do „specjalnych potrzeb”, co może sugerować, że niektórzy uczniowie mają „normalne” potrzeby a niektórzy „specjalne”;
- Może to truizm ale wszyscy uczniowie mają takie same potrzeby ale część z nich ma znacznie mniejsze możliwości ich zaspokojenia (np. szacunku, uznania, przynależności).

Im dalej w las...

- Czasem jedna osoba może mieć więcej niż jedną z tzw. SPE (np. niepełnosprawność i trudności w uczeniu się);
- Do kategorii SPE zaliczani są zarówno ci, którzy potrzebują pomocy psychologiczno-pedagogicznej (np. uczniowie wybitnie zdolni) jak i ci wymagający kształcenia specjalnego (np. uczniowie z niepełnosprawnością słuchową);
- Wniosek: **nie ma kogoś takiego jak typowy uczeń ze SPE**. Konieczność daleko idącej indywidualizacji oddziaływań, pogłębionej diagnozy i wielospecjalistycznych oddziaływań.

Im dalej w las...

- Zarówno uczniowie zagrożeni niedostosowaniem społecznym jak i niedostosowani społecznie są już często adresatami działań profilaktycznych;
- Mniej wiadomo na temat specyfiki takich działań dotyczących uczniów z niepełnosprawnościami;
- Niektóre specjalne potrzeby edukacyjne mają charakter czasowy (np. sytuacje kryzysowe) a niektóre „całozyciowy” (np. niepełnosprawność);
- Nawet jeśli mamy do czynienia na pozór z „mniejszą” specjalną potrzebą edukacyjną (np. trudnościami w nauce) - jej konsekwencje mogą być poważne i odczuwalne w dorosłym życiu (np. niska samoocena, stracone szanse, frustracja, podejmowanie zachowań ryzykownych);
- Z drugiej strony – nawet w poważnych przypadkach dysponując wsparciem młody człowiek jest w stanie przekraczać różne ograniczenia związane np. z niepełnosprawnością.

Czy SPE mają obiektywny charakter?

- Współcześnie, opieramy się na społecznym modelu niepełnosprawności;
- W pewnym uproszczeniu mówi o tym, że na funkcjonowanie osoby chorej, z niepełnosprawnością (również ze SPE), przynajmniej w tym samym stopniu co sama niepełnosprawność, (problem, zaburzenie) wpływa sytuacja społeczna w jakiej uczestniczy, jakim wsparciem dysponuje etc.
- **Wniosek:** Specjalne potrzeby edukacyjne nie muszą mieć charakteru determinującego. Dysponując wsparciem uczniowie z tzw. SPE mogą wiele osiągnąć i cieszyć się w pełni życiem.

SPE – wybrane konteksty

- Według badań – SPE w Polsce są bardzo rozpowszechnione (badania Talis 2013; Hernik, 2015);
- Efekt wahadła? SPE - kiedyś niedoszacowywane (nie było dysgrafii tylko ktoś „bazgrał”, nie było „trudności w uczeniu się” tylko lenistwo etc.). Czy dziś rozpoznawane nadmiarowo - nawet wtedy gdy ich nie ma?
- 60% pracuje w szkołach, w których odsetek uczniów ze zdiagnozowanymi tzw. SPE przekracza 10% (badania Talis 2013; Hernik, 2015).

SPE a rzucanie cienia

- Etykieta „specjalnych potrzeb edukacyjnych” może przestaniać wiele kwestii, zachowań, problemów nie wynikających z niepełnosprawności czy innej SPE;
- Zaciemnienie diagnostyczne – pojawia się wtedy gdy różne objawy np. agresję w sposób nieuprawniony przypisuje się np. niepełnosprawności intelektualnej czy ADHD podczas gdy może mieć zupełnie inne korzenie (np. być reakcją na krzywdzenie przez innych);
- Uczniowie ze SPE podlegają częściej etykietowaniu, stygmatyzacji.

Profilaktyka – w jakich obszarach?

- Nie ma powodu, żeby sądzić że w innych obszarach niż w populacji generalnej młodych ludzi;
- np. profilaktyka zachowań ryzykownych zarówno *offline* i *online* (hazard, inne uzależnienia, zarówno behawioralnych jak i od substancji);
- Co zatem różnicuje/powinno różnicować oddziaływania profilaktyczne w grupie uczniów z tzw. SPE?

Skąd może wynikać zwiększone zapotrzebowanie na profilaktykę (i jej specyfika) adresowaną do grupy uczniów ze SPE?

Trudniejsza sytuacja – zarówno wewnętrzna i zewnętrzna

- **Przyczyny wewnętrzne/jednostkowe:** np. związane z rodzajem i głębokością niepełnosprawności, chorobą;
- **Przyczyny społeczne/środowiskowe:** np. brak zrozumienia dla ich trudniejszej sytuacji, niskie kompetencje n-li, odrzucenie społeczne (rówieśnicze), izolacja (np. brak przyjaciół), stygmatyzacja, brak wsparcia (np. w rodzinie), rodzina z problemami etc.;
- Kumulacja negatywnych czynników.

Profilaktyka poprzez dostosowaną edukację i dostępność wsparcia

- Jakie wsparcie? Formalne i nieformalne; ze strony dorosłych i rówieśnicze; informacyjne, emocjonalne, materialne i instrumentalne;
- W czym? Czasem pozornie prozaiczne działania są bardzo skuteczne (np. pomoc w odrabianiu lekcji);
- Ważną rolę pełnią też różnego rodzaju placówki pozaszkolne - Placówki Wsparcia Dziennego (PWD) często określane jako świetlice środowiskowe;
- Warto poczytać o ich roli i zaletach - z perspektywy młodych ludzi, rodziców, opiekunów (Pyżalski i in., 2017);
- Edukacja przystosowana do sytuacji uczniów z tzw. SPE (np. poszukująca mocnych stron i je wykorzystująca).

Co wiemy z badań o zapotrzebowaniu na profilaktykę w tej grupie?

- Niestety niewiele. Mało badań, zwłaszcza o charakterze populacyjnym pokazujących skalę zagrożeń zrelatywizowanych do grupy „SPE” lub do którejś z podgrup (np. zaburzeń ze spektrum autyzmu);
- Mało jest również praktycznych inicjatyw, tzw. dobrych praktyk, programów profilaktycznych adresowanych do takich uczniów.

Uczniowie ze SPE a narażenie na hazard tradycyjny i internetowy oraz inne zachowania ryzykowne (Plichta, Pyżalski, 2016)

- W porównaniu do uczniów bez specjalnych potrzeb edukacyjnych – większa częstotliwość i nasilenie realizowania zachowań hazardowych oraz poważniejsze konsekwencje;
- Tendencja do większej częstotliwości zachowań realizowanych za pomocą internetu przez młodych ludzi ze SPE;
- W zakresie używania substancji psychoaktywnych w zdecydowanej większości nie wystąpiły istotne różnice międzygrupowe;
- Potwierdziło się występowanie większego ryzyka stania się ofiarą przemocy (*bullyingu* i *cyberbullyingu*) w przypadku uczniów ze SPE.

Wnioski z badania zachowań ryzykownych młodych ludzi ze SPE

(Plichta, Pyżalski, 2016)

- Istnieje silna potrzeba rozpoznawania problemów zachowań ryzykownych wraz z ich uwarunkowaniami, kontekstem w bardziej homogenicznych grupach młodych ludzi wymagającymi pomocy psychologiczno pedagogicznej i/lub posiadających orzeczenia o potrzebie kształcenia specjalnego;
- Szczególną uwagę należy poświęcić kwestii wiktyimizacji, używaniu środków psychoaktywnych oraz funkcjonowania w roli użytkownika nowych mediów (internetu);
- Oprócz czynników ryzyka należy poszukiwać czynników chroniących. „Te ostatnie są często nieuwzględniane, co sprawia, że wartość aplikacyjna badań w kontekście praktyki profilaktycznej jest niższa”;
- Należy rozpoznać istniejące działania profilaktyczne i zaradcze adresowane do populacji uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi oraz dokonać ich ewaluacji;
- Istnieje potrzeba konstruowania nowych programów profilaktycznych dotyczących zachowań ryzykownych w grupie uczniów ze SPE, uwzględniając zarówno uwarunkowania uniwersalne jak i te specyficzne dla specjalnych potrzeb.

Agresja (czasem również przemoc) tradycyjna/elektroniczna a uczniowie z tzw. SPE

- Na poziomie koncepcji – szczególnie istotna kwestia nierównowagi sił (najczęściej, choć nie zawsze, uczniowie ze SPE są w różny sposób słabsi od sprawców np. fizycznie, intelektualnie, nie mają koleżanek, kolegów);
- Niewiele wiemy na temat zaangażowania w tradycyjną przemoc (*offline*), jeszcze mniej w wersję „cyber” (Plichta, 2017);
- Nie zawsze agresja rówieśnicza to przemoc. Tę ostatnią zwykle charakteryzuje powtarzalność, nierównowaga sił między sprawcą/sprawcami i ofiarą/ofiarami i czasem intencjonalność działania).

Agresja elektroniczna a uczniowie z niepełnosprawnością intelektualną (NI)

- Znaczne rozpowszechnienie;
- Sprawstwo dotyczy 53% młodych ludzi z NI (przynajmniej jeden raz zrealizowali akt agresji elektronicznej);
- Bycie ofiarą dotyczy 65% badanych (przynajmniej jeden raz);
- Nie wszystkie sytuacje miały poważny charakter i wykazywały cechy cyberbullyingu;
- Powtarzane działania wobec słabszych (cyberprzemoc) realizowało 15% próby a 20% stanowiły ofiary);
- Spójność między wynikami „ilościowymi” (kwestionariusz) a „jakościowymi” (rozmowy, wywiady z młodymi ludźmi) (Plichta, 2017).

Agresja elektroniczna – przykładowe formy (Plichta, 2015)

Rodzaj przykrego zdarzenia	%
Ktoś wysłał mi SMS, który sprawił mi przykrość.	43
Ktoś wyzywał mnie, kiedy rozmawiałem/am przez Internet (na przykład przez Gadu Gadu).	26
Ktoś napisał mi w Internecie nieprzyjemny komentarz (na przykład do mojego profilu w portalu typu nasza-klasa.pl; fotka.pl)	30
Ktoś wyzywał mnie, kiedy grałem w Internecie (np. Tibia, Counter Strike).	13
Ktoś umieścił w Internecie moje zdjęcie zrobione w nieprzyjemnej sytuacji.	5
Ktoś usunął mnie ze swoich znajomych w Internecie tak, że zrobiło mi się nieprzyjemnie.	22
Ktoś dostał się do mojego komputera i ujawnił moje tajemnice.	10
Ktoś założył fałszywe ośmieszające mnie konto na portalu typu nasza-klasa.pl; fotka.pl	5

	Młodzież z niepeł. intelekt. Plichta, 2010	Młodzież ze szkół ogólnodostępnych Pyżalski, 2012
1.	Zrobił mi to ktoś kto był moim przyjacielem/przyjaciółką	Zrobili mi to inni młodzi ludzie (na przykład z podwórka czy osiedla)
2.	Zrobili mi to koledzy lub koleżanki ze szkoły lub klasy	Zrobiły mi to osoby, które znam tylko z Internetu
3.	Zrobił mi to mój były chłopak lub dziewczyna	Ktoś kompletnie nieznany

Czynniki predysponujące uczniów ze SPE do stawiania się ofiarą przemocy rówieśniczej
(m.in. Hobbs i in. 1999, Schor 1987, Sinason 1993)

- Zaburzona komunikacja;
- Ograniczenia motoryczne;
- **Szczególnie ważne:** Brak przyjaciół;
- Znaczna zależność fizyczno-psychologiczna od nauczycieli opiekunów;
- Zwiększona potrzeba do bycia akceptowanym;
- Nasilenie zaburzeń zachowania (zachowań nietypowych);
- „Bezpieczne ofiary” i „Niewiarygodni świadkowie” (stosunkowo łatwo skrzywdzić+mała wiarygodność w opinii innych).

Przemoc rówieśnicza a przyjmowane role przez uczniów z tzw. SPE

- Szczególne ryzyko (poważnych konsekwencji dla zdrowia psychicznego) – przyjmowanie roli sprawco-ofiary (*bully-victim*).
 - Część zachowań agresywnych, przemocowych uczniów ze SPE wynika z działań odwetowych, jest efektem wcześniejszej wiktyimizacji;
- „To doświadczenie, kiedy to on bił, a nie był poniewierany, coś w nim uruchomiło”**
(Plichta, Olempska-Wysocka, 2013, 2014).

Tradycyjna wiktyimizacja

- 75% matek dzieci z zespołem Aspergera przyznało, że ich dziecko zostało uderzone przez rówieśników lub rodzeństwo i było dręczone emocjonalnie (Little, 2004);
- Thompson, D., Whitney, I., Smith P. (1994) – 100% niesłyszających było ofiarą a 50% sprawcami bullyingu;
- 30% rodziców dzieci rekwalifikowanych podaje konflikty z rówieśnikami jako ważny powód (Grzyb, 2013);
- Częściej, w przypadku uczniów ze SPE, można się spodziewać, że będą ofiarami tzw. *bullyingu* pośredniego (wykluczania, izolowania) niż bezpośrednio, otwartej wrogości.

Wybrane obszary oddziaływań profilaktycznych uwzględniających uczniów z tzw. SPE

- Bazowanie na ich mocnych stronach;
- Współpraca i pomoc rodzinie;
- Wielospecjalistyczna interwencja;
- Postawa rozumiejąca nauczyciela;
- Pomoc pomagającemu.

Bazowanie na mocnych stronach uczniów z tzw. SPE.

Co ma wspólnego Archimedes z wychowaniem?

- Żeby radzić sobie z dużymi ciężarami (np. negatywną samooceną), potrzebny jest punkt zaczepienia („Dajcie mi punkt podparcia a poruszę ziemię” stąd określenie punktu archimedesowego, mocnej strony człowieka, o którym pisała Maria Grzegorzewska);
- Jak wolimy prezentować się światu? Koncentracja na uczniach z tzw. SPE często dotyczy ich słabszych stron;
- Punkt archimedesowy a pięty achillesowe (tych ostatnich, czyli słabości, mają często więcej niż inni uczniowie lub częściej są one przedmiotem koncentracji dorosłych);
- Praca wykorzystująca mocne strony, zainteresowania ma wymiar profilaktyczny – pomaga w podniesieniu samooceny, umożliwia inny niż oparty na słabościach rodzaj autoprezentacji.

Współpraca i pomoc rodzinie

- Praca z rodzicami stanowi pośrednie wsparcie dzieci;
- **Ważne:** wielu rodziców, bardziej niż współpracy z nauczycielami, potrzebuje ich pomocy i wsparcia;
- Rodzice dzieci ze SPE doświadczają zwykle więcej obciążających sytuacji niż tzw. przeciętny rodzic;
- np. ok. 88% rodziców dzieci z niepełnosprawnością intelektualną sama potrzebuje pomocy (Douma, Dekker, Koot, 2006);
- Większe nasilenie stresu rodzicielskiego i problemów ze zdrowiem psychicznym (np. Hastings, Beck, 2004);
- Izolacja rodzin z „problemowymi” dziećmi;
- Czasem bieda.

Rodzice dzieci z niepełnosprawnościami – o czym jeszcze warto pamiętać

- Rodzic dziecka z poważnymi trudnościami rozwojowymi - czasem samotny „superbohater” (radzi sobie ale ponosząc bardzo duże koszty);
- Często złożone problemy manifestują się w formie gniewu na innych np. nauczycieli;
- To nie zawsze chodzi o nas (nauczycieli) - nie bierzmy wszystkiego „do siebie”;
- Postulat: Potrzeba uznania wyjątkowej, często bardzo trudnej, sytuacji rodziców dzieci ze SPE, niepełnosprawnościami, zaburzeniami rozwojowymi;
- Rodzic jako ekspert. Warto skorzystać z ich wiedzy i doświadczenia oraz otworzyć się na ich perspektywę;
- Poprawie jakości pracy placówek potrzebna jest diagnoza potrzeb i satysfakcji rodziców.

Wielospecjalistyczna interwencja

- Wiele zależy od tego gdzie mają miejsce oddziaływania profilaktyczne (typ placówki – specjalna, integracyjna, ogólnodostępna);
- W placówkach specjalnych zwykle można się spodziewać większej możliwości wielospecjalistycznego wsparcia, w przypadku wystąpienia problemów;
- Szkoły ogólnodostępne są o tyle w trudniejszej sytuacji, że „nasylenie” specjalistami w zakresie pracy z uczniami ze SPE, niepełnosprawnościami jest często niewystarczające.

Postawa rozumiejąca nauczycieli

- Czasem zachowania uczniów z tzw. SPE są trudne do zrozumienia (np. część z nich ma trudności komunikacyjne) - wymagają przyjęcia tzw. postawy rozumiejącej (H. Olechnowicz);
- Postawa rozumiejąca jest przeciwieństwem postawy stygmatyzującej, ograniczającej się często do nazwania i oceny „problemu” (np. trudnego zachowania ucznia jako wyrazu jego zaburzenia a nie ukrytego komunikatu, wskazującego na niezaspokojone potrzeby;
- Postawa rozumiejąca wyraża się m.in. tendencją do stawiania i testowania różnych „hipotez” dotyczących zachowania dziecka i ich testowaniu w praktyce.

Pomoc pomagającemu

- To jeden z paradygmatów w pedagogice specjalnej – żeby skutecznie pomagać, trzeba mieć wsparcie zarówno formalne jak i nieformalne (np. współpracowników, innych specjalistów, dyrektora, posiadać dostęp do wysokiej jakości szkoleń);
- Budzi niepokój – niska samoocena kompetencji nauczycieli i mała gotowość do pracy z uczniami ze SPE. Deklarowane znaczne zapotrzebowanie na wsparcie w tym zakresie;
- Warto inwestować w promocję zdrowia nie tylko uczniów ale i nauczycieli (Pyżalski, Merecz, 2010).

Codziennosc, regularnosc oddziaływań

- Codzienne działania (np. wspieranie potrzebujących, integracja z zespołem klasowym) *versus* aktywności „odświętne”, specjalnie organizowane np. w przypadku nasilenia problemu (warsztaty, spotkania z psychologiem);
- Jedne i drugie są potrzebne ale ważna jest tu równowaga i tzw. zdrowy rozsądek – „akcje” nie zastąpią codziennych działań.

Polecane źródła

- Cybulska, R., Derewlana, H., Kacprzak, A., Łaska, B., Pęczek, K. (2017). *Uczeń ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w systemie edukacji w świetle nowych przepisów prawa oświatowego*, Warszawa: ORE.
- Douma, J. C. H, Dekker, M. C., Koot, H. M. (2006). Supporting parents of youths with intellectual disabilities and psychopathology. *Journal of Intellectual Disability Research* 50, 570–582.
- Grzyb, B. (2013). *Uwarunkowania związane z przenoszeniem uczniów niepełnosprawnych ze szkół integracyjnych do specjalnych*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Hastings, R. P., Beck, A. (2004). Practitioner review: stress intervention for parents of children with intellectual disabilities. *Journal of Child Psychology & Psychiatry* 45(8), 1338-49.
- Hernik, K. (red.) (2015). *Polscy nauczyciele i dyrektorzy w Międzynarodowym Badaniu Nauczania i Uczenia się TALIS 2013*. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Hobbs, C.J., Hanks, H.G.I., Wynne, J.M. (1999). *Child abuse and neglect. A Clinician's handbook*. London: Churchill, Livingstone.
- Little, L. (2004). Victimization of children with disabilities. W: K.A. Kendall-Tackett (red.), *Health consequences of abuse in the family: A clinical guide for evidence-based practice* (s. 95–108). Washington: American Psychological Association.
- Plichta, P. (2012). Uczniowie z lekką niepełnosprawnością intelektualną jako ofiary agresji elektronicznej, *Studia Edukacyjne* 23, s. 267-280.
- Plichta, P. (2015). Rozpowszechnienie cyberbullyingu i innych form agresji elektronicznej wśród uczniów z lekką niepełnosprawnością intelektualną. *Niepełnosprawność - zagadnienia, problemy, rozwiązania.*, I (14), 109-132.

Polecane źródła

- Plichta, P. (2017). *Socjalizacja i wychowanie dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w erze cyfrowej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 308.
- Plichta, P., Olempska-Wysocka, M. (2013). Narażenie na agresję rówieśniczą niepełnosprawnych uczniów szkół integracyjnych w relacjach nauczycieli wspomagających, *Studia Edukacyjne* 28, s. 169-189
<https://repozytorium.amu.edu.pl/jspui/bitstream/10593/11563/1/169-190.pdf>.
- Plichta, P., Pyżalski, J. (2016). Narażenie uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi na hazard tradycyjny i internetowy oraz inne zachowania ryzykowne. *Niepełnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej* 24, s. 222-242.
https://repozytorium.amu.edu.pl/jspui/bitstream/10593/5919/1/studia_educ_23_s_267-280.pdf
- Plichta, P., Jagoszewska I., Gładyszewska-Cylulko, J., Szczupał, B., Drzazga, A., Cytowska, B. (2017). *Specjalne potrzeby edukacyjne uczniów z niepełnosprawnościami. Charakterystyka, specyfika edukacji i wsparcie*. Kraków: Impuls. (Rozdział: 1. „Możliwości zapobiegania i radzenia sobie z przemocą rówieśniczą, w którą zaangażowani są uczniowie z niepełnosprawnościami i innymi specjalnymi potrzebami edukacyjnymi”).

Polecane źródła

- Pyżalski, J. (2012). *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*, Kraków: Impuls.
- Pyżalski J., Merecz D. (red.) (2010). *Psychospołeczne warunki pracy polskich nauczycieli*. Kraków: Impuls.
- Pyżalski, J., Korzeniowska, E., Plichta, P., Puchalski, K., Knol-Michałowska, K., Petrykowska, A. (2017). *Funkcjonowanie placówek wsparcia dziennego z regionu łódzkiego. Bariery i potrzeby*. Łódź: Regionalne Centrum Polityki Społecznej w Łodzi.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach (Dz.U. z 2017 r., poz. 1591).
- Schor, D.P. (1987). Sex and sexual abuse in developmentally disabled adolescents. *Seminars in Adolescent Medicine* 3(1).
- Sinason, V. (1993). The special vulnerability of the handicapped child and adult: with special reference to mental handicap, W: C.J. Hobbs, J.M. Wynne (red.) *Child Abuse*, London: Balliere Tindall.
- Thompson, D., Whitney, I., Smith, P. (1994). Bullying of children with special needs in mainstream schools. *Support for Learning* 9.

Zapraszam na profile z moimi publikacjami:

https://www.researchgate.net/profile/Piotr_Plichta

<https://wroc.academia.edu/PiotrPlichta>

<https://scholar.google.pl/citations?user=o0CqdWEAAAAAJ&hl=pl>

p.plichta@wp.pl